

SİRDERYA BOYUNDA OĞUZLARA DAİR İZLER *

Yazan: V. M. JİRMUNSKIY

Çeviren: Dr. İSMAIL KAYNAK

— 1 —

“Kitab-ı Dede Korkud” adlı Oğuz destanları, bu halkın çeşitli tarihî inkişaf merhalelerinde ağızdan ağıza nakledilerek meydana gelmiştir.

V. V. Barthold’un belirttiği gibi, son esaslı şekliyle bize kadar gelen “Kitab-ı Korkud”, XV. yüzyılda Kafkasya’da teşekkül etmiş ve XVI. yüzyıl sonunda istinsah edilmiştir. Barthold’a göre “Korkud ismine bağlı destan külliyyatının Kafkasya’nın zemini dışında meydana gelmiş olması hemen hemen imkânsızdır”¹; “Hâdiselerin cereyan ettiği saha Ermeni dağları, kahramanların çarpıştıkları gâvurlar: Trabzon Rumları, Gürcüler ve Abazalardır”².

Mamafih, halk destanları tarihinde daima olduğu gibi, bu Oğuz kahramanlık destanları da son şeklini almadan önce devamlı olarak edebî ve an’anevî destanlar şeklinde ağızdan ağıza söylenmiş ve inkişaf etmiştir. Keza V. V. Barthold’un işaret ettiği gibi, “Oğuzlar, Korkud ve Kazan-Beg’e dair destanları şüphesiz, Azerbaycan, Kafkasya ve Anadolu’nun türkleşmesi zamanına rastlıyan, Selçuklu İmparatorluğu devrinde (XI.-XII. yüzyıllar) batıya, nakletmişlerdir”³. “Halk başbuğu ve şairi, halk bilgiçliğinin yaratıcısı ve koruyucusu Korkud’un destanlarını Oğuzlar, Sırderya sahillerinden batıya nakletmişlerdir”⁴.

Hususiyle, Sırderya boyunda Cusali’nin aşağısındaki “Dede Korkud” mezarı münasebetiyle Barthold, Korkud’un bu mezarının

* “Turkologičeskiy Sbornik. I-1951” adlı dergiden alınmıştır.

¹ V. V. Barthold. Turetskiy epos i Kavkaz (Türk destanı ve Kafkasya). Sb. “Yazık i literatura” (“Dil ve edebiyat” külliyyatı), t. V., L. 1930, s. 17.

² V. Barthold. Kitab-ı Korkud, predislovie (önsöz). ZVO RAO, t. VIII, 1894, s. 204.

³ V. Barthold, Eşçe izvestie o Korkude (Korkud’a dair bir haber daha), ZVO RAO, t. XIX, 1900, s. 76.

⁴ W. Barthold. 12., Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens, bearb. v. Th. Menzel, s. 107.

“Sırderya’da bin yıllık bir mazisi olduğu” nu kaydetmektedir. Elde edilen malûmata nazaran, X. yüzyıl, Oğuzlar’ın hayatında, Sırderya’nın aşağı kısmının merkezî bir ehemmiyet taşıdığı tek devir olarak bilinmektedir; halen “Cankent harabeleri” diye anılan ve bu devirde müslüman şehri olan “Yenikent” (Arabca Karyetü’l-hâdise, Farsça Dih-i Nev, Türkçe Yangikent) Oğuz yabgularının kışlağı idi”¹.

Bu duruma göre şimdi biz, tarih ve folklor kaynaklarına istinaden, Dede Korkud destanlarından hangileri Oğuzlar’ın Sırderya boyunca yaşadıkları IX-X. yüzyıllarda ve hangileri de daha sonraki XII-XIV. yüzyıllarda Kafkasya ve Anadolu’da meydana gelmiş olduklarını bir sıra hâdiselerden oldukça açık olarak tespit edebiliriz.

Bugün de Orta Asya milletleri arasında (Türkmen, Kazak, Karakalpak ve Özbeklerde) yukarıda zikredilen ilk Dede Korkud’a ait menkıbelerden maada “Salur-Kazan’ın otağını yağmalatması” menkıbesi ön plânda yer almaktadır; Ebulgazi Han’ın (1650) “Şecere-i Terâkime”² sinde Türkmenlere ait kayıtların iki yerinde zikredilmiş olduğu buna delil olarak gösterilebilir. Anlaşılan, bu menkıbe batıda Konstantin Porfirogenetos, doğuda ise Mes’udî, İstahrî, Marvazî ve diğer kaynakların³ zikrettiği Oğuzlar’la Peçenekler (Becene) arasındaki uzun ve kanlı mücadelelerin tarihî hâtıralarını canlandırmaktadır.

Diğer taraftan, Barthold’un işaret etmiş olduğu gibi, Kan-Turali’nin Trabzon Tekfurunun kızına talip olmasına dair destan mevzuuna bir çok Trabzon hikâyelerinde de temas edilmektedir⁴. İlâve etmeliyiz ki “Bahadır Domrul destanı” da mevzuu itibariyle Digenis Akrit (kahramanın Azrail’le mücadelesi, kocasının yerine kendi ca-

¹ V. V. Barthold’un “Kitab-ı Dede Korkud” a kendi el yazısı ile yazdığı ön-söz’den, 1922 (Arhiv AN SSSR, 68, I, 183).

² Ebulgazi. Şecere-i Terâkime. A. Tumanskiy tercümesi, Aşhabad, 1898, s. 39, 63-65.

³ Bk. Konstantin Porfirogenetos’un eserleri. M., 1899, s. 139 (“De administrando imperio”, f. 37); J. Marquart. Über das Volkstum der Komanen. Berlin, 1904, s. 25-26 (Al Mas’udî); “Huđud al’Alam”, transl. by V. Minorsky London, 1942, s. 29-30, 95). Keza mukayese için Bk. P. P. İvanov, Oçerki İstoriî karakalpakov (Karakalpak tarihi muhtasarı). Sb. “Materialı po istorii karakalpakov” (“Karakalpak tarihine dair malzeme” külliyyatı), t. VII, izd. AN SSSR, 1935, s. 11-12.

⁴ V. Barthold. Turetskiy epos i Kavkaz (Türk destanı ve Kafkasya), s. 4-5.

nını feda eden kadının menkıbesi)¹ adlı Trabzon destanına benzenmektedir. Barthold'un da kaydettiği gibi, birbirini takibeden (V. ve VI.) her iki destanda diğer Oğuz destanlarında² geçen kahramanların isimlerinden bahsedilmektedir ki, bu da kendiliğinden bunların bu destanlara sonradan ilâve edildiklerine bir delil teşkil etmektedir.

Oğuzlar'ın esas kahramanı, Salurlar'ın Beyi Kazan-Bey'in (Salur-Kazan) ismi eski, belki de tarihî bir şahıs olarak belirmektedir. Bu ismin Türkmen Salurlar'ın³ ağızdan ağıza söylenen destanlarında olduğu gibi Ebulgazi'nin⁴ "Şecere-i Terakime" sinde de geçmesi, bunu ayrıca teyid etmektedir. Buna mukabil Oğuzlar'ın destanı başbuğu Bayundur-Han'ın zuhuru daha sonraki yani Anadolu'daki Oğuz devletini, o zamanlar hâkim olarak Bayundur (Bayındır) boyundan gelen Türkmen hânedanı Ak-Koyunlular'ın idare ettiği, devre (XIV. yüzyıla) aittir⁵. "Kitab-ı Korkud" da bu son nizama uygun olarak Salur-Kazan, Oğuz Hanı Bayundur-Han'ın damadı olarak gösterilmektedir.

Eski Oğuz destanlarına "Kamburi'nin oğlu Bamsi-Beyrek destanı" da dahildir⁶. Bu destan halen Orta-Asya'da Özbekler, Karakalpaklar ve Kazaklar arasında "Alpamış" ("Alpamış-batır")⁷ adıyla çok tanınmıştır. "Alpamış" bir sıra kahraman isimleriyle olduğu kadar müşterek mevzu ve ayrı hususî motifler bakımından "Bamsi Beyrek" destanına benzemektedir.

Ebulgazi-Han'ın "Şecere-i Terakime" sinde diğer Orta-Asya (Sırderya) Oğuz devri Korkud destan kahramanları yanında Alpamış, onun eşi ve bir bahadır kızı olan Barçin'den bilhassa bahsedilmektedir. "Oğuz boyunda Beylik yapan kızlar" adını taşıyan eserinin

¹ Mukayese için Bk. A. Lesky. *Alkestis, der Mythos und das Drama*. Wien, 1925, s. 27-28.

² V. Barthold. *Turetskiy epos i Kavkaz (Türk destanı ve Kafkasya)*, s. 4.

³ A. Tumanskiy. *Po povodu Kitab-ı Korkud (Kitab-ı Korkud münasebetiyle)*. ZVO RAO, t. IX, 1895, s. 269-271.

⁴ Bk. Tumanskiy tercümesi (Aşhabad, 1897, s. 39, 62-63, 65-73).

⁵ V. Barthold. *Oçerki istorii turkmenskogo naroda (Türkmen tarihi muhtasarı)*. "Sb. Türkmeniya", t. I, 1929, izd. AN SSSR, s. 33-34; Aynı yazar, *Turetskiy epos i Kavkaz (Türk destanı ve Kafkasya)*, s. 5. Keza mukayese için Bk. V. Gordlevskiy, *Gosudarstvo selcdukidov Maloy Azii (Anadolu Selçuklu Devleti)*. İzd. AN SSSR, 1941, s. 50.

⁶ V. Barthold tercümesi (ZVO RAO, t. XV, 1902-1903, s. 1-38).

⁷ Fazıl Yuldaş, *Alpamış*. Taşkent, 1944, önsöz.

son başlığında Ebulgazi, “iyi tarih bilen ihtiyarlar ve bahşiler’e atfen, yedi kızın, bütün Oğuz boyuna hâkim olup birçok yıllar beylik sürdüklerini” yazmaktadır. Bunlar arasında birinci yer “Kitab-ı Kor-kud” da keza savaşçı olarak tanınan Salur-Kazan-Alp’ın hatununa, “Karmış-Bay’ın kızı ve Mamışbek’in (yani Alpamış’ın) hatununa da ikinci yer verilmiştir. Ebulgazi’ye göre “*onun mezarı Sırderya nehri sahillerinde olup halk arasında tanınmıştır. Özbekler ona “Barçın-Gök-Kâşane” ismini vermişlerdir. Bu mezarın kubbesi güzel çinilerle süslüdür*”¹.

Destan kahramanı Barçın (Barçın-Sulu, Ay-Barçın)’ın ismine Ebulgazi’nin Orta-Asya Oğuz destanından maada “Alpamış”ın Özbek, Kazak ve Karakalpak dillerine yapılan tercümesinde ve “Alpamış ve Barsın-hıluu”² adlı Başkir hikâyesinde de rasgelinmekte olduğunu gösterebiliriz. Yalnız “Bamsi-Beyrek” destanında kahraman, Banu-Çeçek ismini almıştır. Alpamış’ın kahraman isminin Alıp-Mamış (Ebulgazi: Mamış-bek) veya Alıp-Manaş (Altay masalı) şeklini almış olmasını daha sonra fiilden neşet eden has isimlerin “mış” takısını almasıyla (meselâ Kuntugmış v. s. gibi) izah edilmektedir.

— 2 —

Arkeolog V. A. Kallaur (1900-1901) ile prof. A. Yu. Yakubovskiy (1929)’in tasvir ettikleri ve XX. yüzyılın başında yerli Kazak halkı arasında “Kök-Kesene” (“Mavi köşk”) adıyla anılan tarihî âbidenin, Ebulgazi’den nakledilen metinde zikredilen Sırderya boyundaki Alpamış’ın hatunu Barçın’ın destanî mezarının tâ kendisi olduğuna kat’iyetle hükmetmek icabeder.

İlk önce bu âbideyi keşfedip resmini çeken ve bilâhare yayımlayan V. Kallaur’un bununla ilgili tetkikleri iki makale halinde 1900-1901 yıllarında “Türkistan Arkeoloji Sevenler Derneği Üyelerinin toplantı ve haberlerine ait zabıtlar” da neşredilmiştir³. Abide, Tü-

¹ Tumanskiy tercümesi, s. 73 (yazar, bu kısmı italik olarak nakletmiştir).

² Başkirskie narodnie skazki, zapisi perevod A. G. Bessonova, red. N. Dmitrieva (Başkir halk hikâyeleri notlar ve tercüme: A. G. Bessonov, N. Dmitriev neşri). Ufa, 1941, No. 19.

³ V. Kallaur. Drevnie goroda v Perovskom ueзде, razruşennie Çingiz-Hanom v 1219 g. Prilojenie k protokolu ot 7 fevralya 1900 g. (1219 yılında Cengiz-han tarafından tahribedilen Perovskiy kazasındaki eski şehirler. 7 Şubat 1900 tarihli zabta ilâve). V. Kallaur. Mavzoley Kok-Kesene v Perovskom ueзде. Prilojenie k protokolu ot 11 dekabrya 1901 g. (Perovskiy kazasındaki Kök-Kesene mezarı. 11 Ara-

men-arık istasyonunun altı fersah kuzey-batısında bulunan eski Sıgnak şehri harabelerinin yakınlarında bulunmuştur.

Kallaur: “Bu binayı (ilk defa) bu yılın (1899) 29 Nisanında ziyaret ettim. Bu, yüksek, tuğladan inşa edilmiş ve halen mavi renkteki süslemeleri muhafaza edilmiş bir binadır. Âbidenin fazla harabolmasına âmil olan sebep yalnız zaman değil, aynı zamanda halkın oradan seçtiği tuğlaları söküp götürmekte olmasıdır. Bu binanın etrafında, aralarında seksevil ağacı¹ bitmiş tuğlaların bulunduğu tepecikler vardır. Bunlar ya eski bina kalıntıları, ya da mezar yığıntılarıdır. Bu eserin yapılmasındaki gaye nedir? Bunu tayin etmeğe kalkışmıyacağım. Türkistan eyaletinde evvelce “aksakal”lık görevi yapmış olan A. Niazov’a göre, Kök-Kesene âbidesinin inşa tarzı Türkistan’da Hazret (yani Ahmed Yasevî) camiinininkinin aynıdır”².

Eseri bir yıl sonraki (1900 yılının Nisan ayı) ziyaretini müteakip Kallaur, burasına ait elde ettiği malûmatı ayrı bir tebliğle daha geniş bir şekilde ve eserine iki resim de ekleyerek neşretmiştir:

“Bu bina daha fazla harabolmuş...” Fakat buna mukabil “âbidenin içindeki tuğla yıkıntıları ve molozlardan temizlenmiş bir haldeydi” ve Kallaur: “binanın arka kısmında taş ile kapatılmış bir mezar yeri” keşfetmiştir. “Mezarın üzerinde Müslüman azizlerinde olduğu gibi bir işaret vardı. Yaptığım tetkik neticesinde bu binanın asillere ait bir türbe olduğunu keşfettim”.

Kallaur’un tahminlerine göre “Türbenin tuğla ve molozlardan temizletilmesi, mezar ve işaretin konulması, anlaşılın, Kök-Kesene Ata ismini verecekleri türbenin açılmış olduğunu halka ilân etmek gayesiyle yapılmıştır”. Kallaur’un verdiği bilgiye nazaran Kazak bozkırlarında bu gibi yeni Müslüman ermişleriyle yeni ziyaretgâhların zuhuru o devirde çok sık vukubulmaktadır.

lık 1901 tarihli zabıtlara ilâve). Keza Bk. A. Divaev, O znaçenii slova “Kök-Kesena”. Protokol, 1909, vıp. 13, s. 11 (“Kök-Kesene” kelimesinin anlamına dair. Protokoller, 1909, Sayı 13, s. 11).—V. Kallaur ile A. Divaev’in haberini İ. A. Kastan’er dercettmektedir (Drevnosti Kirgizskoy stepi i Orenburgskogo kraya = Kırgız istep-leri ve Orenburg bölgesi harabeleri, Orenburg, 1910, s. 187-189).

¹ Orta-Asya bozkırlarına mahsus bir ağaç olup bu isim kendisine Kazaklar tarafından verilmiştir (çevirenin notu).

² Prilojenie k protokolu ot 7 fevralya 1900 g., s. 10-12 (7 Şubat 1900 tarihli zabıtlara ilâve, s. 10-12).

“Bu türbenin güney-batı tarafında yapılan kazılar neticesinde daha tamamen yıkılmamış olan bazı duvarlarından Kök-Kesene türbesinin inşa plânına benzeyen daha küçük bir türbe meydana çıkarılmıştır”. “Bu binayı çeviren sahayı esaslı bir tetkikten geçirmiş olma- ma rağmen etraftaki tepe ve tepeciklerin eski mezar kalıntılarını mı, yoksa eski bir meskûn sahayı mı teşkil ettiğini tespit etmek imkânını bulamadım”¹.

Türbe kubbesinin iç kısmında Kallaur, kubbe çevresinin devamınca 5-6 defa tekrarlanan Arapça bir yazı bulmuştur. Bir Müslüman arkadaşına kopyesini çektiği bu yazı bilâhare çözümlenmiş ve neşredilmiştir.

1927 yazında eski Sıgnak şehri harabeleri yanında kazılar yapmakta olan Prof. A. Yu. Yakubovskiy, Kök-Kesene harabelerini ziyaret etmiştir. “Sıgnak Harabeleri”² adlı tetkik yazısında o, bu âbidenin kalıntılarını tasvir etmiştir.

Yerli halkın sözlerine göre A. Yu. Yakubovskiy, bu binanın daha 1914 yılında çökmüş olduğunu öğrenmiştir. Bunun yerine cümle kapısının güney kemerinin ayağının yükseldiği “binanın yıkıntularından meydana gelen büyük bir tepe” bulmuştur. “Keserle bir kaç defa duvara vurulunca büyük miktarda gök, mavi, beyaz renkte çini işle- melerin meydana çıktığı görülür. Beyaz balçıkla sıvanmış tuğla üzere- rine yapıştırılmış olan bu çinilerin evsafı çok yüksek olup kalın camı andıran şeffaf bir tabaka halindedirler. Gök renkteki çini dökmeler Semerkand ve Buhara çinilerinden farklı, fakat evsaf itibariyle onla- rın en iyisinden aşağı değildir”. “Gök, beyaz, mavi, sarı ve kırmızı renklerle süslü ve tamamen çini mozaikle kaplı bir parça bulunmuş- tur. Nihayet tepenin üst kısmında yaldızsız pişmiş topraktan mamul oymalı bir parça da bulunmuştur. Çini süsleri bakımından Kök- Kesene’nin şaheser bir âbide olduğu bir bakışta söylenebilir”.

Prof. Yakubovskiy keza, Kallaur’un makalesinde zikredilen ve eski arkların izleri olan kırık ve bazan da bütün tuğlaları mevcut mezarların etrafında bulunan aynı tip binanın harabelerinden bahset- mektedir. “Bütün bunlar, burada bir zamanlar yüksek bir medeniye- tin mevcut olduğunu göstermektedir”. “Kök-Kesene harabelerinin

¹ Prilojenie k protokolu ot 11 dekabrya 1901 g. s. 99-100 (11 Aralık 1901 tarihli zabıt ilâvesi).

² Soobşçeniya GAİMK (GAİMK Haberleri), H, L., 1929, s. 154-158.

Sıĝnak'tan onüç fersahlık bir mesafede olmasına rağmen onunla müşterek bir maziye sahip olduğundan şüphe edilmemelidir.”

Prof. Yakubovskiy: “Bu bina ne zaman inşa edilmiş ve buraya kim defnedilmiştir?” diye sormaktadır. “Yukarıda zikredilen çinilerle çini mozaiklere istinaden binanın XIV. yüzyıl sonu hattâ XV. yüzyıl başından daha önce inşa edilmediği fikri ileri sürülebilir”. Sıĝnak'ta yüksek kubbeli (gumbezli) Özbek hanları mezarlarının bulunduğu bildiren bir tarihî kaynağa atfen Prof. Yakubovskiy, şu tahmini ileri sürmektedir: “Kök-Kesene ve ona yakın olan civar harabeler işte bu han mezarlarını teşkil etmektedirler”. (XV. yüzyılda Özbek hanlarının başşehri harabelerin onüç fersah mesafesindeki Sıĝnak olduğuna göre) “Bu devirde böyle fevkalâde güzel kabirleri Özbek hanlarından başka kimin inşa edebileceğini tasavvur etmek güçtür”¹.

Her ne kadar Orta-Asya tarihi ve arkeolojisine dayanan bu âbidenin inşa tarihine ait malûmatın doğru olması icabediyorsa da, XVII. yüzyılda Ebulgazi tarafından teyid edilen bir habere göre, bunun, eski bir Oĝuz ismi olarak “Barçının Kök-Kesene” adını taşıdığı keyfiyetini nasıl tefsir etmek icabettiği mes’elesi meydana çıkmaktadır.

Bu hususta üç tefsir tarzı ileri sürülebilir:

1 — Eski Oĝuz destanındaki malûmatın daha sonraki devirlere ait olan Özbek hanları mezarları zamanına atfedilmesi keyfiyeti bu tanınmış halk destanlarına sonradan yapılan uydurma ilâveler neticesinde vukubulmuştur (tıpkı Arabca yazıta istinaden Talas'taki destanî Manas mezarının, Prof. Masson'un belirttiğine göre², hakikatte XIV. yüzyılda Emîr Abuk'un kızı Kyanizyak-hatun'a ait bir mezar olarak inşa edildiğine dair tefsir gibi). Mamafih âbidenin inşasından 200 yıl sonra eski destan malûmatının uydurularak daha sonraki Özbek han mezarları inşası devrine atfedilmesi keyfiyetinin vukuunu tasavvur etmek güçtür.

2 — Daha eski Oĝuz devirlerine ait kadim ve destanî Barçın ismiyle ilgili halk ziyaretgâhları olan mezarların mevcudiyeti ve bunların yerine (ki bu gibi olaylar sık sık görülmektedir) yeni bir anıt ola-

¹ Razvalini Sıĝnaka (Sıĝnak harabeleri), s. 156.

² Bk. M. E. Masson. Vremya i istoriya soorujeniya “Gumbeza Manasa” (“Manas Kümbet” inin inşası zamanı ve tarihi). “Epigrafika Vostoka” Mecmuası, III, 1949, s. 28-44.

rak han mezarlığı inşa edilmiş olmak ihtimali daha kuvvetli görülmektedir.

3 — Aşağıdaki ihtimal da imkânsız görülmemektedir. Âbidenin enkazını bulan ve onun arkeolojik şekli hakkında ancak Kallaur'un resimlerine göre mütalâalarda bulunabilen Prof. Yakubovskiy, onun buna benzer diğer Orta-Asya mezarları arasındaki istisnâi mevkiini derhal kaydetmiştir. "Bu, (mevcut binalara istinaden) Türkistan'da bilinmeyen, kare şeklindeki iç kısmının kubbeye tahvil edilmesi tarzında inşa edilmiş büyük bir portal binadır. Kare, sekiz eşkenar köşeli bir şekle tahvil ediliyor, bu şekil de sonradan onaltı eşkenar köşeli oluyor, ki bunun üzerine mahrutî kubbe yükseliyor"¹.

Mamafih, bu hususta Kök-Kesene ile eski Merv'deki (XII. yüzyıl) Moğol devri öncesi âbidelerini teşkil eden ve keza kubbeyi tutmakta olan ve kare şeklinden çokgen şekline inkişaf eden bir trampet biçiminde inşa edilmiş bulunan Oğuz sultanı Sancar'ın ünlü mezarıyla eski Urgenç'teki (XII. yüzyıl sonu XIII. yüzyıl başı) sultan Tekeş'in mezarının bazı benzerlikleri vardır.

İstisnâi mimarî şekilleri yüzünden A. Yu. Yakubovskiy'in Kök-Kesene ile bir arada mütalâa ettiği eski Urgenç'teki Fahrüddin Razî'nin mezarının (XIII. yüzyıl başı), bu tarz inşa edilmiş binalarla bazı benzerlikleri vardır².

Kök-Kesene gibi bütün bu binaların gök renkte çiniden kubbe-leri vardır³.

Coğrafyacı Yakut (1216-1219) Sansar'ın mezarı hakkında şu haberi vermektedir: "Üzerinden, bir günlük yoldan görünen gök renkli bir kubbe yükseliyordu"⁴.

Mimar B. N. Zasıpkin'in bildirdiğine göre, nadir olmak üzere Orta-Asya'da XI-XII. yüzyıllarda her şeyden önce bilhassa tuğlanın kolayca tahribolabileceği kubbelerin üzerinde gök renkli mineler görülmektedir. Zasıpkin: "Gök renkteki ilk mineyi biz kubbelerde bu-

¹ Razvalini Sıgnaka (Sıgnak harabeleri), s. 154.

² B. N. Zasıpkin. Arhitektura Sredney Azii (Orta Asya mimarisi). M., 1948, s. 58-63; B. V. Veymarn. İskustvo Sredney Azii (Orta Asya San'atı). M., 1940, s. 45-48 ve 65-66.

³ V. A. Jukovskiy. Drevnosti Zakaspiyskogo kraya. Rasvalını Merv (Hazer denizi ötesi harabeleri. Merv harabeleri). SPb., 1894, s. 33-34.

⁴ B. N. Zasıpkin, gösterilen eser, s. 56.

luyoruz. Bu cins kubbeli binalara “Gök-gumbez” (gök kubbe) denildiğini” yazmaktadır.

Taşıdığı isim bakımından olduğu kadar mimarî şekilleri itibarıyla de Kök-Kesene, A. Yu. Yakubovskiy’in kabul ettiği gibi, bilâhare kısmen yeniden inşa edilip han mezarlarının merkezi haline getirilen binalara benzememekte midir?

Böyle bir ihtimalin doğruluğunu teyid edebilmek için, ki bunda kendimizi salâhiyetli saymıyoruz, şüphesiz, her şeyden önce Orta Asya arkeolog ve mimarî san’atı tarihçilerinin bu nevi âbideleri esaslı bir şekilde tetkik etmeleri icabeder.

— 3 —

Sırderya boyundaki Oğuz âbideleri çoktur ve kâfi derecede olmamakla beraber artık tarihî ve arkeolojik tetkike tâbi tutulmuşlardır. Prof. S. P. Tolstov, geçenlerde yerleşik Oğuzlar’a ait iskân sahalarını, coğrafyacı İdrisî’nin (1099-1165) metinlerine işaret ederek, hususî bir tetkik mevzuu yapmıştır. İdrisî eserinde: “Oğuz şehirleri çoktur, bunlar kuzeye ve batıya doğru uzanmaktadır. . .”¹ diye yazmaktadır. Bilindiği gibi, Sırderya boyunda, Kazalinsk yakınlarında, X.-XI. yüzyıllarda “Oğuz beyleri kışlak merkezi”² olan, Yangikent şehri harabeleri vardır. Kazalinsk ile Cusali arasında adının Oğuz destanı kahramanlarıyla çok sıkı bir münasebeti olan “Korkud-ata”nın destanî mezarı bulunuyordu. Barçın’ın mezarının yakınında bulunan Sıgnak şehri³, Kâşgarlı Mahmud (1073)’un “Oğuz şehirleri” arasında zikredilmiştir.

Yukarıda adı geçen V. A. Kallaur, 1900-1901 yıllarında, Sıgnak’ın güneyine serpilmiş Sırderya boyundaki ve onun batısında bulunan kuru çay sahilindeki eski şehir harabelerini tetkik etmiştir. “Sırderya’nın eski yatağı Arıs nehrinin Sırderya’ya akan mahallin üstünden, Tugul adını taşıyan ve İçke-ulmas kalesinin harabeleri bulunduğu yerden ayrılmakta” ve daha ileride Kızıl-kum’a geçmek-

¹ S. P. Tolstov. Goroda guzov (Oğuz şehirleri). Sovetskaya Etnografiya, 1947, No. 3, s. 55-102.

² V. V. Barthold. Turkestan v epohu mongolskogo naşestviya (Moğol istilâsı zamanında Türkistan, I. II. SPb., 1900, s. 179. Mukayese için yukarıdaki s. 94 e bakınız.

³ S. P. Tolstov, gösterilen eser, s. 56.

tedir. "Henüz muhafaza edilmiş bulunan kuru yatak" Uguz-jilgasi" (yani "Oğuz deresi, çukuru") adını taşımaktadır. "Kallaur: bu çay boyunca bir sıra eski kale ve kurganlar bulunmakta olduğunu"¹ yazmaktadır.

Kallaur daha sonra şöyle ilâve etmektedir: "Elde ettiğim malûmata göre, Oğuz-jilgasi nehrinin kuru çayı Sırderya'nın sol sahilindeki Çimkent kazasına bağlı Çardar mevkiinden başlamakta olup Uzgent'e kadar bu adı taşımaktadır; daha aşağıda Dakais-ata'ya kadar da Daryalık adını almakta ve daha sonra bir kaç (3-4) yatağa bölünmektedir"².

Bu çay (veya kollarından biri), anlaşılan, daha eski devirlerde Barşin-darya ismini taşımaktaymış. Rehberi "saygıdeğer Kırgız" (yani Kazak) Daulet Boşaev'in sözlerine göre, Kallaur, 1900 yılındaki bir makalesinde: "Kızıl-kum'da, yukarıda bahsi geçen Çirik-kale harabelerinin aşağısındaki Kaska mevkiinde Yeni-darya ile birleşen Barşin-darya adlı diğer bir kuru çayın bulunduğunu yazmaktadır. Bu çay boyunca eski Uzgent ve Sırlı-tam şehri harabeleri bulunmaktadır"³.

Kallaur, "Kırgız asıllı bir orman korucusu" (yani Kazak) olan Telepbergen Cilkiabayev'e Barşin-darya boyundaki Sırlı-tam kurganı ile mezarını tetkik etmesini tenbih etmiştir. Bunu takibeden diğer bir makalede bu tetkiklerin neticeleri bildirilmiştir: "Kurgan harabelerinin 400 adım doğusunda eski Asanas (Aşnas) şehri harabeleri tarafından Kızıl-kum'dan 40 adım genişliğinde olmak üzere kısmen kumla örtülmüş bir kuru çay vardır; bu Sırlı-tam'ın aşağısında Hiva arazisindeki Yeni-darya'ya doğru yönelmektedir (Yerli Kırgızlar bu nehri isimlendirmemişlerdir). Kurgan ile kuru çay arasındaki sahada kü-

¹ V. Kallaur. Drevnie goroda v Perovskom uezde, razruşennie Çingiz-hanom v 1219 g. Prilojenie k protokolu ot 7 Fevralya 1900 g. (Cengiz-han tarafından 1219 yılında tahribedilen Perovskiy kazasındaki eski şehirler. 7 Şubat 1900 tarihli zabıt ilâvesidir), s. 10, notlar.

² V. Kallaur. Drevnie goroda, kreposti i kurganı po r. Sır-dar'e, v vostoçnoy çasti Perovskogo uezda. Prilojenie k protokolu ot 18 sentyabrya 1901 g. (Perovskiy kazasının doğu kısmındaki Sırderya boyundaki eski şehir, kale ve kurganlar. 18-XI-1901 tarihli zabıt ilâvesidir), s. 75.

³ V. Kallaur. O sledah drevnego goroda Djend v nizov'yah Sır-dar'i. Prilojenie k protokolu ot 11 sentyabrya 1900 g. (Sırderya mansabındaki eski Cend şehri izlerine dair. 11-1900 tarihli zabıt ilâvesidir), s. 83.

çük kanalları havi meydancıklar görülmektedir. Denilebilir ki bu meydancıklar evvelce dikili ağaçlar ve bahçeler tarafından işgal edilmiştir". "Kırgız Boşaev'in dediğine göre, bu kuru nehir yatağının adı Barşin-darya'dır"¹.

Kallaur, bu malûmatı öncekiyle birleştirerek, Oğuz-jilgası, Daryalık ve Barşin-darya adıyla maruf üç ırmak adının coğrafi münasebetini şu şekilde belirtmeğe çalışmaktadır: "Eski Cend şehrinin eserleriyle Sırlı-tam kurganına dair haberlerinde Kızıl-kum'da olup "Barşin-darya" adını taşıyan ve eski Uzgent ve Sırlı-tam şehirleri harabelerinin bulunduğu bir kuru çaydan bahsedilmektedir. Kuru çay (yani Daryalık)'ın Sırlı-tam'ın bulunduğu Uzgent'in aşağısında Barşin-darya adını taşıdığını tahmin etmek icabeder; belki de daha önceleri Oğuz-jilgası, boydan boya Barşin-darya ismini taşımaktaydı. Kaymakamın odasında Çimkent kazasına ait Sirderya'nın sol sahilinin topografik haritasını gördüm. Daha neşredilmemiş olan bu haritada, sahillerinde şehir ve kale harabeleri bulunan bu kuru çay, Oğuz-say (yani Oğuz deresi, çukuru) adını taşımaktaydı. Demek oluyor ki, bu eski çay veya kanalın mevcudiyeti zamanında, suları çokmuş ve çok uzun bir saha boyunca akmakta olup sahillerinde pek çok sayıda yerleşik halkıyla inkişaf etmiş bir ziraati varmış"².

"Oğuz-say" kelimesine Kallaur, şu kaydı ilâve etmektedir: "Acaba bu çay ismini, eskiden burada bulunan Türk Oğuz boyundan almış olmasın?"³. İleri sürülen delillerin ışığında Kallaur'un bu tahminin doğru olduğunu kabul etmek icabeder. Her nekadard "Oğuz" kelimesinin "boğa" mânasını taşıyan bir cins ismi olarak (dolayısıyla bu nehrin "boğa çukuru", "öküz deresi" v. s. gibi yerli mâna taşınması

¹ V. Kallaur. Razvalini Sırlı-tam v Perovskom ueзде. Prilojenie k protokolu ot 19 marta 1901 g. (Perovskiy kazasındaki Sırlı-tam harabeleri. 19 Mart 1901 tarihli zabıt ilâvesidir), s. 15-16. Sırlı-tam harabelerini 1946 Ekim'inde Prof. S. P. Tolstov ziyaret etmiş, fakat Barşin-darya isminden bahsetmeyip yalnız Yeni-darya'yı zikretmiştir (S. P. Tolstov. Po sledam drevnehorezmiyskoy tsivilizatsii (Eski Harizm medeniyeti peşinde). İzd. ANSSSR, 1946, s. 56-58).

² Ob Oguz-djilgası sr. takje: A. İ. Kasten'e, Drevnosti Kirgizskoy stepi i Orenburgskogo kraya (Oguz-jilgası kelimesini mukayese için Bk. A. İ. Kasten'e. Kırgız istepeleri ve Orenburg bölgesinin harabeleri), s. 1207 ve 209-210.

³ V. Kallaur. Drevnie goroda, kreposti i kurganı po r. Sır-dar'e v vostočnoy çasti Perovskogo ueзде. Prilojenie k protokolu ot 18 sentyabrya 1901 g. (Perovskiy kazasının doğu kısmındaki Sirderya boyundaki eski şehir, kale ve kurganlar. 18-IX-1901 tarihli zabıt ilâvesidir), s. 76.

da mümkündür) ve “barçin”in de kadife mânasında kullanılmış olması mümkün ise de, bu mahalde bir sıra Oğuz isim ve hâtıralarının mevcudiyeti, Oğuz halkı ve onun destanî kahramanı Barçin-hatun mezarının yukarıda zikredildiği veçhile, Barşin-darya yakınlarında bulunması bunun bâriz delillerini teşkil etmektedir.

Belki de halen Sırderya'nın kuru yatağı olan bu aynı yerde Cengiz-Han'ın oğlu Cuçi'nin komuta ettiği ordu tarafından 1220 yılında tahribedilen Barçınlıkent bulunmaktaydı. Cuveynî, Cuçi'nin seferinin seyri hakkında şu malûmatı vermektedir: Saganak (Sıgnak)'ı tahribettikten sonra Cuçi'nin kuvvetleri, Uzgent'e sonra da Barçınlıkent, Aşnas ve Cend'e yöneliyorlar¹. Bu haber yukarıda adı geçen Barçınlıkent'in mevkii hakkında ileri sürülen tahmini tamamıyla teyid etmektedir. Kallaur, şöyle yazmaktadır: “Eğer kuru çayın Uzgent'ten Sırlı-tam'a ve daha ileriye kadar olan kısmının eski “Barşin-darya” (“Barçin-darya”) ismini taşıdığı fikrini ileri sürerse, o halde aynı adı taşıyan Barçınlıkent'in Barşin-darya boyunda bulunması icabeder”².

Arkeolog P. Lerh³ ile V. V. Barthold⁴ Barçınlıkent şehri hakkında tarihî kaynak teşkil edecek deliller toplamışlardır. Şehrin adı “Barçınlıkent” olup kısaltılmış şekli Barçkent veya Barçınlıkent, Cuçi'nin bastırıldığı paralarda: “Barçin”, Çin transkripsiyonunda “Ba-er-çi-li-han” veya “Ba-er-çjen” olarak zikredilmiştir. Ermeni tarihçisi Handzatlı Kirakos'un Ermeni Kırallı Hetum'un Moğol hanının karargâhına gitmesine ait hikâyesinde, bu şehrin ismi “Parçin” olarak geçmektedir.

Plano Karpini ve yol arkadaşı rahib Benedikt 1245 yılında, Moğolistan'a giderken, bundan az evvelki Moğol âfetinden daha henüz kalkınmamış olan Sırderya boyundaki harap şehirlerden geçmişlerdir. “Bu memlekette biz, çok sayıda tahribedilmiş şehir, yıkılmış kale ve mahvedilmiş meskûn yerler bulduk. Bu bölgede ismi bizce bilin-

¹ V. V. Barthold. Turkestan v epohu mongol'skogo naşestviya (Moğol istilâsı devrinde Türkistan), k. II. SPb., 1900, s. 446-447. Cuçi'nin sefer tarihi (1219 yerine) 1220 yılı olarak Barthold tarafından düzeltilmiştir (aynı yer, s. 447).

² V. Kallaur, Drevnie goroda. Prilojenie k protokolu ot 18 sentyabrya 1901 g. (Eski şehirler. 18-IX-1901 tarihli zabıt ilâvesidir).

³ P. Lerh, Arheologičeskaya poezdka v Turkestanskiy kray v 1863 g. (1863 yılında Türkistan memleketine arkeolojik bir seyahat). SPb. 1870, s. 7-11.

⁴ V. Barthold, Turkestan, k. II, s. 180-181, 406, 446, 450.

meyen (Sırderya) büyük bir nehir var; bunun sahillerinde “Janckint” (“Yankent”), “Barchin” (“Barçin”) ve “Ornas” adlı şehirler olduğu gibi, daha isimlerini bilmediğimiz birçok şehirler var”. Seyyah, başka bir yerde yukarıda adı geçen ve burada “Barchim”¹ olarak zikrettiği şehir halkının, Moğollara karşı yaptığı kahramanca mukavemetini anlatmaktadır.

Aynı bölgede oldukları tespit edilen ve belki de Oğuzlar’ın tarihiyle ilgili olabilecek daha birkaç coğrafî isimden bahsedelim. Meselâ bunlardan biri, Kallaur’un “Gış-kala” yani “Taş (Tuğla) kale”² şeklinde tefsir ettiği ve fakat “Kız-kala” (Kız-kalesi) olarak daha ikna edici bir tarzda izah edilebilen kale ismidir. Malûm olduğu üzere, bu cins yer adları Türk kavimleriyle meskûn sahalarda çok yaygındır ve adı geçen misal, belki de, Ebulgazi’nin kahraman kız Barçin’e atfettiği “Oğuz boyunda beylik süren kızlar” a dair hâtıranın, maddî tasavvura uygun bir aksini teşkil etmektedir. Keza Sırderya ile Oğuz-jilgası; Kallaur’un haritasında kaydedilen Kelin-tübe ile Kelin-arık (kelin- “genç kadın”, “gelin, yenge”) arasında bir karşılaştırma yapılabilir. Bu bölgedeki Uz Kent şehir adınının Oğuz-kent’in kısaltılmış bir şekli olması mümkün değil midir?

Sırderya boyundaki Oğuzlar’a ait bu ve buna benzer daha henüz kaydedilmemiş izler, tarihçi, arkeolog, folklor ve etnografya araştırmacılarının istikbalde müştereken ele alarak kontrol ve tetkik etmeleri icabeden bir mevzudur.

¹ Ioann de Plano Karpini, İstoriya mongolov (Moğolların tarihi). A. İ. Malein’in tercümesi, SPb., 1911, s. 51.

² V. Kallaur, Drevnie goroda v Perovskom uezde, razruşennie Çingiz-hanom v 1219 g. Prilojenie k protokolu ot 17 fevralya 1900 g. (Cengizhan tarafından 1219 da tahrib edilen Perovskiy kazasındaki eski şehirler. 17 Şubat 1900 tarihli zabıt ilâ-vesidir), s. 16.

